

Örnanäs

En vägledning

www.m.lst.se

LÄNSSTYRELSEN
I SKÅNE LÄN

VAD ÄR ETT KULTURRESERVAT?

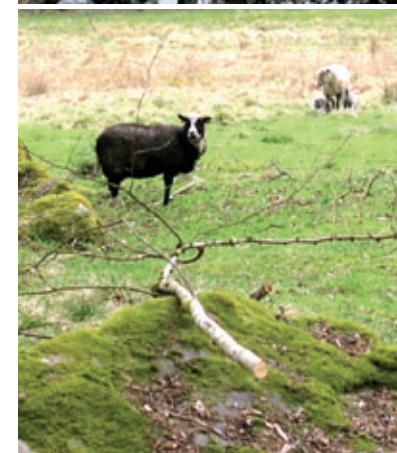
Med den nya miljölagstiftningen som trädde i kraft 1999 blev det möjligt att skydda hela miljöer av kulturhistoriskt värde genom att inrätta kulturreservat. Det ger oss möjlighet att vårda och bevara en helhet där både landskap, byggnader, ruiner, fornlämningar, verksamheter, kunskaper och traditioner ingår.

KULTURRESERVATET ÖRNANÄS

Örnanäs ligger i nordöstra Skånes skogsbygd. Första gången Örnanäs omnämns i skrift är 1584. Från början var Örnanäs en ensamgård. År 1810 delades fastigheten i två enheter och dagens gård, den östra, uppfördes. Den ursprungliga, västra gården revs på 1940-talet. Trollatorpet, sydväst om gårdarna, är det sista bevarade av de sju torpen som låg under Örnanäs.

Skogen var betydelsefull för försörjningen, vilket präglat landskapet. Örnanäs innehåller ett av de bästa exemplen på de bondeskogar som växte fram i början av 1900-talet, men som idag är sällsynta. Hamlade träd berättar om djurens utfodring under vintern. Åkermarkerna hävdas idag genom bete och vallodling och bebyggelsen underhålls. I samarbete med hantverksskolan Dacapo restaureras huvudbygganden med material och metoder som ligger i linje med byggnadens historiska värden.

Örnanäs speglar utvecklingen i bygden under framför allt 1800- och 1900-talen. Landskapet bär spår av befolkningsökningen i början av perioden, jordbrukets kraftiga tillväxt under 1800-talet, följt av ökad specialisering inom både jord- och skogsbruket runt förra sekelskiftet. Även avfolkningen och nedläggningen av småbruk under 1900-talet har satt tydliga avtryck i markerna.

Titel:	Örnanäs - En vägledning
Utgiven av:	Länsstyrelsen i Skåne län
Beställningsadress:	Länsstyrelsen i Skåne län 205 15 MALMÖ Tfn: 040-25 20 00 lansstyrelsen@m.lst.se
Copyright:	Länsstyrelsen i Skåne län
Upplaga:	600 ex
Layout:	Xpressbyrå
Tryckt:	NRS Tryckeri 2007
Omslagsbild:	Länsstyrelsen i Skåne län

VARFÖR ETT KULTURRESERVAT?

Syftet är att visa på en gårds utveckling i nordöstra Skånes skogsbygd och att bevara, utveckla, synliggöra och utvinna kunskap om kulturmiljön, byggnaderna, skogen och den biologiska mångfalden för oss och för kommande generationer.

Örnanäs är Skånes första kulturresevat, invigt den 11 oktober 2006.

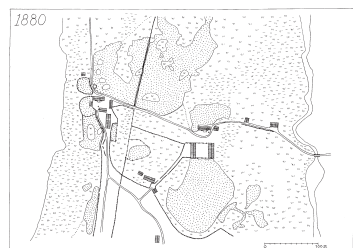
BAKGRUND

Gården är markerad på den äldsta detaljerade kartan över Skåne, Buhrmanns karta från 1684. Under 1600- och 1700-talen var Örnanäs en ensamgård på ½ mantal som ägdes av kronan. Den östra gården inriktades från slutet av 1800-talet på jordbruk medan den västra gården sedan omkring 1910 drevs med inriktning på skogsbruk. Örnanäs består idag av fyra fastigheter, totalt 307 ha. Kulturresevatet omfattar 70 ha. Ägare är privatpersoner och Svenska Kyrkan.

Bebyggelse och markanvändning 1830
Tolkning av tillståndet omkring 1830
© Gunnar Almekvik Dacapo Hantverksskola

Bebyggelse och markanvändning 1880
Tolkning av tillståndet omkring 1880
© Gunnar Almekvik Dacapo Hantverksskola

År 1830 genomfördes laga skifte. Mycket av det vi ser idag av vägar, åkerstrukturer, fågator och vångagränser återfinns på kartan från detta år.

Omkring 1900 deltog Örnanäs i ett sjösänkningprojekt för att få mer åkermark. Då tillkom madåkrarna, men man fick också del i nya slättermarker.

I landskapet runt Örnanäs syns spåren av människorna som verkat här under olika tidsperioder. De som kanske främst satt sin prägel på området är Carl Svensson och hans hustru Bengta Nilsson, som ägde den östra gården 1850-1898. Robert Nilsson, som innehade gården 1932-1980, stod för moderniseringen av såväl gården som jordbruket. Efter Roberts död har Thure Nilsson fört en hård kamp för att bland annat bevara skogen. Det är Thures förtjänst att vi idag kan uppleva en riktig "bondeskog".

Foto: MA-naturfoto. Magnus Augustsson.

SÄGNEN

Under skånska kriget 1676-1679 var motståndet mot svenskarna stort i norra Skåne. I april 1678 gav den svenske kungen order om att bränna alla gårdar och döda alla män mellan 15 och 60 år i Örkeneds socken. Den 22 april var socknen omringad och trupperna började bränna gårdarna, skövla åkrarna och lägga beslag på boskapen. De flesta hade dock satt sig i säkerhet ute i skogarna, troligen blev de varnade! Två gårdar skulle skonas, Lönsbodagården och Edemagården. Där bodde förnäma personer som lovade att samarbeta med svenskarna om gårdarna skonades. Alla övriga gårdar ska, enligt svenska arkivhandlingar, ha bränts. Enligt en sägen brändes inte Örnanäs. Här hade man samlat ihop ett stort risbål, som tändes på. Elden syntes lång väg och trupperna trodde att någon annan redan varit där och tänt på husen.

BYGGNADER

- 1 Vagnsporten
- 2 Bränneriet
- 3 Fågatan
- 4 Smedjan
- 5 Undantaget
Jordkällaren
- 6 Linbastan

ÅKER, ÄNG OCH HAGE

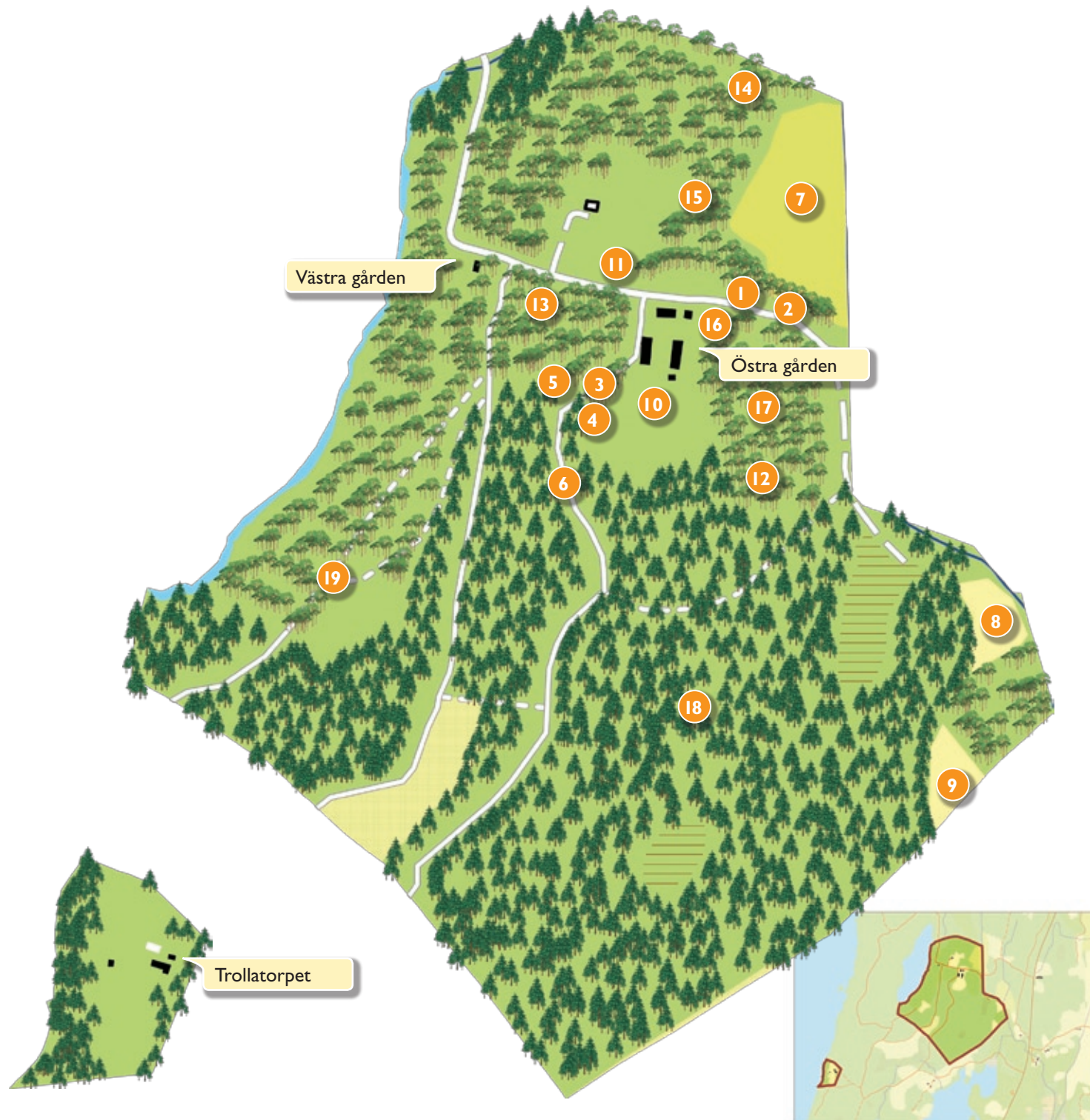
- 7 Stora maden
- 8 Nyodlingen
- 9 Hacket
- 10 Innerringen
Ytterrigen
- 11 Storåker
Stugåker
- 12 Smalåker
"Hvidekebacken"

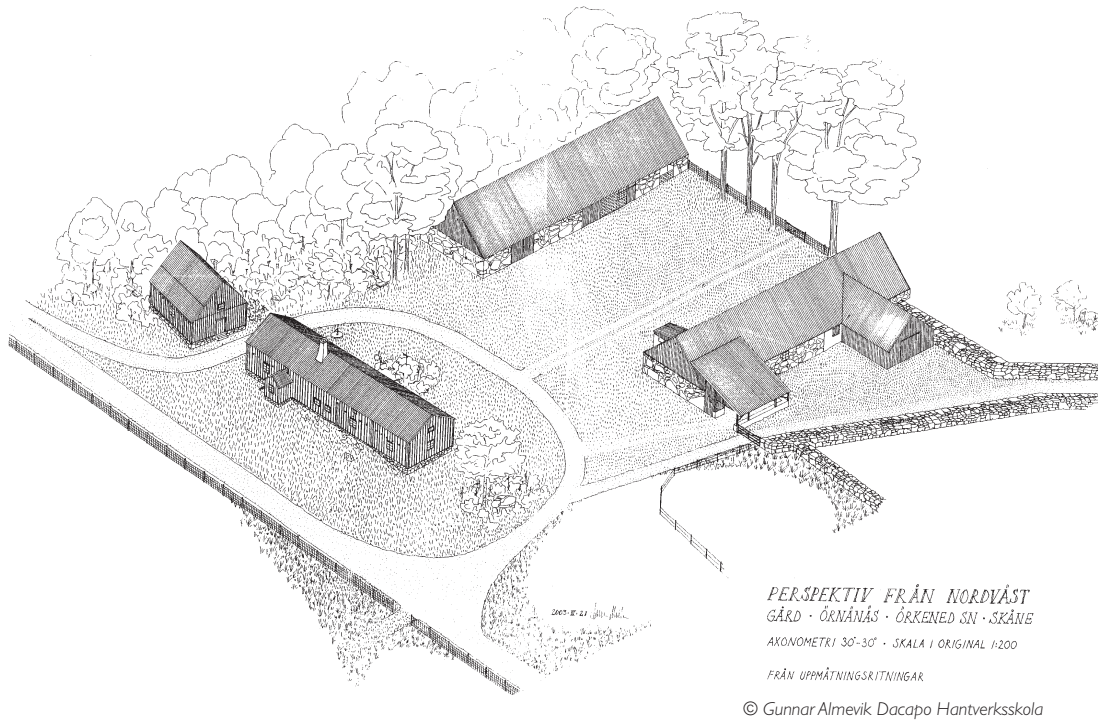
SKOGSBEVUXEN FÖRE DETTA INÄGOMARK

- 13 Lammhagen
- 14 Inägomark NV om Stora mad
- 15 Mellan Storåker och Stora Hus
- 16 Bakom Stora Hus
- 17 Bjäret
- 18 Bondeskogen
- 19 Söndre vång

TORPRUINER

- 19 Stuetorpet

ÖSTRA GÅRDEN

Boningshuset är idag en långloftsstuga – den ursprungliga högloftsstugan är förlängd och förhöjd, under ett tak. Huset är uppfört i en för trakten typisk timringsteknik. Invändigt är det delvis moderniserat under första hälften av 1900-talet. Den pågående restaureringen ger kunskap om en för de sydliga skogsbygderna typisk byggnadsteknik. Ladugårds-längorna från början av 1800-talet ersattes 1865 av de nuvarande. Det grova timret och den massiva klyvstenen visar att de var statussymboler när de uppfördes. Stora hus är en nästan kvadratisk byggnad i två plan och med källare. Huset är idag förråd, men var magasin och troligen också drängstuga. Här var också snickarbod där trähantverk utfördes till husbehov. Byggnaden är ovanligt stor och påkostad med sitt mansardtak.

VAGNSPORTEN 1

Vagnsporten, egentligen vagnslidret, ligger längs vägen, öster om östra gården. Den uppfördes på 1860-talet av Carl Svensson, som förutom brukare av gården också var nämndeman vid tinget i Broby. Här förvarade Carl "kyrkovagnen", som han även använde för resor till tinget. Idag finns bara en ruin kvar, bestående av höga stenväggar.

BRÄNNERIET 2

Även bränneriet uppfördes av Carl Svensson som hade licens för alkoholtillverkning. Byggnaden var 9x14 meter stor, idag återstår stengrunden. Mitt i byggnaden finns rester av en öppen eldstad och invid den norra långväggen en brunn.

FÄGATAN 3

Fägatan är en "gata" kantad av parallella stengärdet för kreaturen (fän). Förr låg åker och äng –inägomarken– närmast gården. På utmarken släpptes djuren på bete och dit leddes de via fägatan.

SMEDJAN 4

I slutet av fägatan, inbyggd i stengärdet, ligger ruinen av en smedja, också den uppförd av Carl Svensson. De kallmurade stenväggarna är ca 90 centimeter tjocka. Vid gavelväggen finns resterna av eldstaden.

UNDANTAGET 5

Här i slutet av fågatan planerades ett undantagsställe till Bengta Nilsdotter. Grunden är efter en ladugård som flyttades till Immeln i början av 1900-talet. Boningshuset blev aldrig färdigt varför Bengta drog sönerna inför tinget! Bengta dog 1897, utan att ha fått sitt undantag.

JORDKÄLLAREN 5

Den tunnvalvda jordkällaren är fortfarande relativt intakt. Källaren är för stor och pampig för att höra till undantagsstället. Troligen har den hört till den stora kålgård eller köksträdgård som låg intill.

LINBASTAN 6

Längs gamla vägen till kvarnen ligger ruinen efter en mycket stor linbasta. Den uppfördes av Carl Svensson på 1860-talet och är delvis ingrävd i backen, vilket var vanligt. Linbasta eller brydestugan – ”brydestuan” användes för torkning av lin. Då torkningen av linet var eldfångt byggdes brydestuan gärna en bit bort från övrig bebyggelse.

Beredningen av linet var ett långvarigt arbete. Odlingen planlades året före, lin eller hör som växten kallas i Skåne, skulle helst sås på ogräsfri åker. Linet skördades på hösten och buntades ihop i kärvar. Först rötades det så att man kom åt lintågan. Linet torkades i bastan på ”lavar” av bräder eller stänger. Lavarna fästes i väggarna eller i en träställning på golvet, med lagom placering i förhållande till rökugnen – ”galten”, för att sedan brydas eller bråkas i brydestuan – det innebar att stjälkens vedartade hölje skildes från lintågorna. Därefter skäktades och häcklades linet innan det kunde spinnas till garn. Det färdiga garnet vävdes sedan i hemmet under vinterhalvåret.

Linodlingen fick ett uppsving på 1700-talet, sedan statsmakten startat en linodlingskampanj omkring 1730.

ÅKER, ÄNG OCH HAGE

De marker som idag delvis betas var från början åkrar. De åkrar som omnämns på laga skifteskartan bör vara upptagna senast på 1700-talet. Idag finns fortfarande namnen kvar – Stora maden **7**, Nyodlingen **8**, Hacket **9**, Innerringen **10** och Ytterrigen **10** samt Storåker **11**, Stugåker **11** och Smalåker **12** invid ”Hvidekebacken” **12**. De marker som brukas som åkermark är de som vanns vid sjösänkningen och rätningen av Ekeshultsån kring sekelskiftet 1900. Idag används de huvudsakligen som slåttervallar.

Stora maden var innan den odlades upp en sank ängsmark. Idag finns här åter igen typiska ängsmarksväxter som till exempel höskallra. Nyodlingen odlades upp på 1930- eller 1940-talet, Hacket under tidigt 1900-tal, men idag är båda slåttervallar.

Norra delen av Innerringen och Ytterrigen var två åkrar redan på 1830-talet. Senare har en utökning skett genom att sank ängsmark och utmark dikats ut. Stenmuren går runt denna utökning. På den breda åkerrenen, intill fågatan, finns odlingsrösen. Här växer äppelträd, sälg och hassel. Namnen Storåker och Stugåker finns redan 1830. De brukades som åker fortfarande på 1960-talet.

”Hvidekebacken” används sedan 1990-talet som slåtteräng. Ängen slås än idag med lie. Bland de örter som blommar här märks tjärblomster, gulmåra, gökärt, smultron och olika gräsarter. Här fanns tidigare tre åkerbitar. Smalåkern är fortfarande lätt att urskilja. Den följer terrängen men är så smal att den lätt tas för en väg!

För att klara utfodringen av djuren under vintern hamlades träd fram till början av 1900-talet, lövtäkt. Hamlade lindar och askar kan idag framför allt ses kring gårdstomterna. Även björkar hamlades och fick då en säregen form, de brukar kallas kandelaberbjörkar.

SKOGBEVUXEN FÖRE DETTA INÄGOMARK

Inägomarken är tidigare åker-, ängs- och tomtmark, som var inhägnad till skydd mot betesdjuren. Idag är de tidigare inägorna till stor del bevuxna med lövträd. Lammhagen **13** var 1830 till största delen sank ängsmark. En mindre del var frukthage och kålhage, men senare användes området vid lamningen och blev därmed Lammhagen. Inägomarken nordväst om Stora mad **14** var 1830 ängsmark, men är markerad som skog på 1935 års karta. Idag växer här ek och bok. Även området mellan Storåker och Stora mad **15** var 1830 ängsmark men är nu till stor del bevuxet med gran. Området bakom Stora hus **16** var tidigare äng. Det var då sankt och är så än idag. Här finns två äldre träd, en björk och en ask. Bjäret **17** var 1830 hårdvallsäng. Här finns hamlade lindar samt lämningar efter ”Vagnsporten” och det gamla bränneriet.

BONDESKOGEN 18

År 1830 var östra delen intill Ekeshultsån ängsmark, resten utmark. Vid jultid 1902 drabbades Örkeneds socken av en kraftig storm, ”Julastormen”, som fällde det mesta av den gamla tallskogen på Örnanäs. Efter stormen expanderade granen och under hela 1900-talet tätnade skogen allt mer. Skogen som betades fram till 1980 har bara plockhuggits för husbehov. En tjärdal med beckgryta finns i skogen och i närheten också en bränd ekstam som man förvarade eld i vid tjärbränningen.

Så kallade bondeskogar växte fram under de första årtiondena på 1900-talet, men är idag sällsynta. Skogarna präglades av bete och plockhuggning. Granen ökade markant, men man ansträngde sig inte för att hålla den tillbaka. Det fanns ändå tillräckligt med lövträd. Under 1960-talet rationaliserades skogsbruket med kal-avverkningar och nyplanteringar och då främst bland de större skogsägarna. Den nya tidens skogsbruk har aldrig införts på denna del av Örnanäs varför här ännu finns möjlighet att uppleva en riktig bondeskog.

VÄSTRA GÅRDEN

Västra gården var den ursprungliga gården Örnanäs. Bebyggelsen etablerades sannolikt redan under sen medeltid. Enligt 1830 års karta fanns här en gårdsplats, åkrar, sank äng, humlehagar, kålhage och frukthage. Gården var bebodd fram till 1933. Området ner mot sjön var troligen inhägnat och hängde samman med gårdsplatsen och fågatan. Nere vid sjön fanns ett sågverk – gården var ju tidigt inriktad på skogsbruk. Idag syns endast få spår av det på 1950-talet nedlagda sågverket. Huggeboden är den enda kvarvarande byggnaden. Den är byggd i skiftesverksteknik och var troligen vedbod. Idag är ”huggeboa” jaktstuga.

SÖNDRE VÅNG 19

Från västra gården leder den ursprungliga vägen mot Trollatorpet. För att nå Söndre vång viker man av till höger och passerar då en åkerterrass med små odlingsrösen. Söndre vång bestod 1830 av flikiga åkrar samt hårdvalls- och sidvallsäng. Ett par av åkrarna brukades av Stugutorpet. Några av åkertyorna brukades ända in på 1940-talet. Genom området löper en äldre väg som idag används som brukningsväg och i södra delen finns en tjärdal. Idag avser namnet i första hand det öppna området kring torplämningen.

TROLLATORPET

Trollatorpet är det enda torpet som finns kvar av de sju torp som lydde under Örnans. Torpet var bebott redan 1740. Här fanns tidvis två hushåll. År 1830 bestod den mark torpet brukade av åker och äng. Djuren betade på utmarken. Ladugården är uppförd i skiftesverk på en stensockel, enligt en inskription på 1740-talet. Vedboden var troligen från början en ängslada. Jordkällaren är en liten stenbyggnad i slänten ner mot sjön. Den kan också ha använts som fähus. Torpet friköptes 1951 och är idag privatägt.

TORPRUINER

Ruinerna efter de övriga sex torpen under Örnans ligger alla med undantag av Stugetorpet **19** utanför kulturresevatet. Stugetorpet byggdes omkring 1730 som en "gatstuga" på Söndre vång. Torpet var bebott in på 1880-talet. Idag finns här ett stort spismursröse och en i backen ingrävd jordkällare. In till källaren leder en tre meter lång gång med kallmurade väggar!

Dragontorpet eller Ryttaletorpet byggdes troligen under tidigt 1700-tal. Den siste, 1877 omnämnde dragonen, var Anders Molin. Inga spår av torpet syns idag. Tranströms täppe uppfördes nära byn Ekeshult på 1790-talet. Namnet fick torpet efter den förste torparen Måns Tranström. Torpet tycks ha övergivits 1862, men grunderna efter boningshus och ett uthus finns kvar. Den vackra jordkällaren är välbevarad.

Inte så långt från Trollatorpet finns Elnas stuga. Namnet har torpet fått efter de enda kända boende "Smälänninga-Elna" och "Smälänninga-Sven", som bodde här i slutet av 1800-talet. Här finns grunderna efter boningshus och två uthus men också många fruktträd och trädgårdsväxter.

På Gårdsjöns västra strand bodde i slutet av 1800-talet de ogifta bröderna "Lassa-Sven" och "Lassa-Jöns". Av torpet återstår idag grunderna efter boningshuset och en jordkällare. Cirka 300 meter söder om Trollatorpet finns grunden efter en trolig backstuga, delvis ingrävd i backen. Den är kraftigt övermossad och kan inte ha använts under de senaste 150 åren.

Foto: MA-naturfoto. Magnus Augustsson.

FORNLÄMNINGAR OCH KULTURHISTORISKA LÄMNINGAR

Inom kulturreseptatet och i dess omgivningar finns flera fornlämningar registrerade. Förutom de båda gårdstomterna, västra och östra gården, finns här ett flertal kolbottnar, tjärdalar, beckgrytor och kolningsgropar. Kolbottnar –efter resmilor– och kolningsgropar hör samman med lågtekisk järnframställning, en betydelsefull verksamhet i socknen på 1500- och 1600-talen. Järnet framställdes av sjö- eller myrmalm. Tjärnan var en mycket viktig produkt. Den har troligen framställts här sedan medeltiden och ännu på 1930-talet förekom tjärbränning för avsalu. Här finns också flera äldre vägsträckningar, lämningar efter kvarnar, en svinbod –för ollonsvin– och 8 700 meter stenmurar. De flesta murarna är anlagda efter laga skifte.

JORDBRUK–SKOGSBRUK

Sedan slutet av 1800-talet var de båda gårdarna inriktade på jordbruk respektive skogsbruk och från 1910-talet var den västra gården helt fokuserad på skogsbruket.

På den östra gården bedrevs jordbruket fram till 1970-talet, men efter hand på ett sätt som tedde sig allt mer ålderdomligt. Kärnåker, Storåker, brukades ännu på 1960-talet med häst. Där det inte gick att komma fram med plog användes årder. Mindre åkrar har brukats fram till idag. Under mitten av 1900-talet var jordbruket fortfarande det centrala på den östra gården och skogen plockhöggs bara till husbehov. Jordbruket bedrevs fram till 1980. Under de kommande tio åren hävdades inte markerna, men i början av 1990-talet skaffade de nuvarande ägarna får för att hålla markerna öppna. Idag betas de äldre åkrarna och på maderna sker varje år höslåtter.

LÄNSSTYRELSEN
I SKÅNE LÄN

Östra Boulevarden 62A, 291 86 Kristianstad
Kungsgatan 13, 205 15 Malmö
Tel 044/040-25 20 00, Fax 044/040-25 21 10
E-post lansstyrelsen@m.lst.se
www.m.lst.se

www.m.lst.se